

Київський університет імені Бориса Грінченка

ЯКИМОВА ІРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 159.923.38;159.928.3

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ
САМОПІЗНАННЯ В ОБДАРОВАНИХ ПІДЛІТКІВ**

Спеціальність 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент
Ковальчук Юрій Мефодійович,
Інститут обдарованої дитини НАПН України,
вчений секретар.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, доцент
Шмаргун Віталій Миколайович,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України, завідувач кафедри
соціальної роботи та психології;

кандидат психологічних наук, доцент
Бігун Неля Іванівна,
Національний педагогічний університет імені
М.П. Драгоманова, доцент кафедри теоретичної та
консультативної психології.

Захист відбудеться 21 травня 2014 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.04 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Воровського, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-б.

Автореферат розісланий «__» квітня 2014 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.І. Подшивайлова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Розвиток інноваційного потенціалу українського суспільства визначається підготовкою молоді, здатної до активного саморозвитку, творчого вирішення нестандартних ситуацій. Як відомо, ці якості має обдарована молодь, а прагнення до активної реалізації своєї унікальності та неповторності притаманне саме підліткам, що зумовлюється кризою підліткового віку. Значні внутрішні ресурси саморозвитку інтелектуально обдарованих підлітків та водночас специфічне освоєння ними реальності і власного буття потребують виявлення особливостей розвитку самопізнання саме в цієї категорії школярів. Разом з цим сучасні дослідження свідчать, що обдаровані підлітки часто не знають своїх сильних сторін, не впевнені у власних здібностях та у собі, мають суперечливу самооцінку. А тому дослідження психологічних особливостей розвитку самопізнання обдарованих підлітків є актуальним, оскільки, знаючи ці особливості, можна сприяти конструктивному перебігу процесу самопізнання в обдарованих підлітків, уникаючи наслідків невпевненості у власних здібностях, неадекватної самооцінки, хаотичності у виборі напрямку саморозвитку тощо.

Проблема самопізнання у науці виокремлюється як одна з найбільш значущих. Спроби осмислення різних її аспектів здійснювалися як у класичній філософії (Арістотель, А. Августин, Р. Декарт, І. Кант), так і сучасними філософами і психологами (М.О. Бердяєв, Д.І. Дубровський, І.С. Кон, М.К. Мамардашвілі, Ф.Т. Михайлов, О.Г. Спіркін та ін.). Психологічні закономірності самопізнання розроблялися Б.Г. Ананьєвим, М.Й. Боришевським, У. Джемсом, Ч. Кулі, А. Маслоу, Дж. Мідом, Ю.М. Орловим, В.В. Століним, Т.М. Титаренко, П.Р. Чаматою, І.І. Чесноковою та ін.

У психологічній науці проблема самопізнання досліджується в контексті особистісного, гуманістичного, екзистенційного та інших підходів, де особистість розглядається з позиції свободи, активності та здатності до самовиховання і саморозвитку. Досить велику кількість робіт присвячено проблемі самопізнання особистості. Поряд з фундаментальними роботами теоретико-методологічного плану (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, А.Г. Спіркін, І.І. Чеснокова, О.В. Шорохова та ін.), існують дослідження, що стосуються конкретно-практичних аспектів цієї проблеми (М.Й. Боришевський, В.М. Козієв, І.С. Кон, О.П. Сергеєнкова, Т.М. Титаренко та ін.).

Існує багато напрацювань у напрямку дослідження проблеми психологічних особливостей обдарованих підлітків, а саме: психолого-типологічна або психодинамічна неконгруентність особистості інтелектуально обдарованих підлітків (В.В. Рибалка); нереалістичність цілепокладання, надчутливість, потреба в увазі дорослих (І.Д. Бех, І.С. Булах, Г.С. Костюк, Л.І. Подшивайлова, В.В. Рибалка та ін.); підлітковий вік як сприятливий період для розвитку обдарованості (Н.І. Бігун, В.Н. Дружинін, Ю.М. Ковальчук, Н.С. Лейтес, М.Л. Смільсон, М.О. Холодна та ін.).

Проблема обдарованості тісно пов'язана з проблемою здібностей, яка у радянські та пострадянські часи активно досліджувалася Д.Б. Богоявленською, М.Й. Боришевським, Л.А. Венгером, Е.А. Голубевою, В.М. Дружиніним,

О.В. Запорожецем, Г.С. Костюком, С.Д. Максименком, В.О. Моляко, Б.М. Тепловим, В.Д. Шадриковим та ін. Українська традиція дослідження здібностей стосується таких аспектів: онтогенетичне становлення творчих здібностей, творча особистість (В.П. Кутішенко, В.О. Моляко), інтелектуальна (О.Г. Виноградов, М.Л. Смульсон, В.М. Шмаргун), академічна (Д.К. Корольов В.У. Кузьменко) та технічна обдарованість (Р.О. Семенова, О.В. Зазимко), образотворчі (О.В. Завгородня, В.В. Антоненко) і музичні здібності (С.Н. Науменко, В.І. Колосок).

У психологічній науці накопичений значний фактичний, експериментальний і теоретичний матеріал, що дозволяє дослідити проблему самопізнання підлітків у нових зв'язках і відношеннях з урахуванням особливостей особистості обдарованих підлітків. У той же час відсутні розгорнуті дослідження основних механізмів та умов пізнання самого себе в контексті психологічної допомоги обдарованим підліткам, вдосконаленні психолого-педагогічної підтримки їх особистісного саморозвитку. Таким чином, недостатня дослідженість проблеми розвитку самопізнання обдарованих підлітків зумовила вибір теми дисертаційної роботи: **«Психологічні особливості розвитку самопізнання в обдарованих підлітків»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалось у межах науково-дослідної роботи теми відділу моніторингу обдарованості дітей та молоді Інституту обдарованої дитини НАПН України «Трансформація структури інтелектуальних якостей обдарованої особистості у підлітковому віці» (державний реєстраційний № 0110U003389) та «Науково-методичні засади особистісного розвитку інтелектуально обдарованих старшокласників» (державний реєстраційний № 0113U000724). Тему дисертації затверджено вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (протокол №2 від 24.02.2011 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №5 від 24.05.2011 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й експериментально виявити психологічні особливості розвитку самопізнання в обдарованих підлітків і розробити розвивальну програму цілеспрямованого впливу та управління процесами самопізнання обдарованих підлітків.

Відповідно до мети дослідження було сформульовано такі **завдання**:

1. Визначити базові поняття і основні теоретичні підходи дослідження проблеми психологічних особливостей самопізнання обдарованих підлітків.
2. Розробити модель розвитку самопізнання обдарованого підлітка.
3. Експериментально дослідити психологічні особливості самопізнання в обдарованих підлітків.
4. Розробити й апробувати програму розвитку самопізнання обдарованих підлітків.
5. Сформулювати методичні рекомендації для психологів і педагогів щодо супроводу самопізнання обдарованих підлітків та для самих обдарованих підлітків з розвитку їх самопізнання.

Об'єкт дослідження – самопізнання підлітків в умовах навчально-виховного процесу.

Предмет дослідження – психологічні особливості розвитку самопізнання обдарованих підлітків в умовах навчально-виховного процесу.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: філософська концепція пізнання, що відображає активно-перетворювальний, складний, суперечливий і динамічний характер процесу засвоєння людиною навколишнього світу (Б.С. Гершунський, П.В. Копнін, А.І. Ракітов); концепція психології творчості та діяльності (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, В.П. Кутішенко, О.М. Леонт'єв, О.М. Матюшкін, В.О. Моляко); дидактичні концепції розвивального, проблемного та активно-творчого характеру навчання (А.М. Алексюк, В.В. Давидов, Л.В. Занков) і концепція навчання учнів пізнавальної діяльності (Б.І. Корот'єв, П.І. Підкасистий); концепція суб'єкта психічної активності (Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко); розуміння здібностей як функціональних систем активності людської психіки (Б.Г. Анан'єв, В.Н. Дружинін, В.О. Моляко, С.Л. Рубінштейн, В.Д. Шадріков, В.М. Шмаргун); самопізнання з точки зору його місця у структурі самосвідомості, з виділенням специфічних рис цього процесу, а особливо його результативної сторони – «образу-Я» (М.Й. Боришевський, І.І. Чеснокова, В.І. Юрченко).

Методи дослідження: *теоретичні:* аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація для визначення понять, теоретико-методологічних основ вивчення проблеми дослідження, розробки розвивальної програми та формулювання методичних рекомендацій; *індукція, дедукція, абстрагування* для розробки моделі; *емпіричні:* психолого-педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний та контрольний етапи), самоопис, спостереження, опитування, тестування, бесіда для діагностики психологічних особливостей самопізнання в обдарованих підлітків; *кількісної обробки даних:* визначення середніх значень і відсоткових співвідношень, визначення достовірності розбіжностей за непараметричним критерієм Краскела-Уолліса, χ^2 Пірсона, факторний аналіз зв'язків показників у тесті «СЖО» Д.О. Леонт'єва та «СД» Ч.Е. Осгуда, кореляційний аналіз, що використовувались з метою науково-психологічного вивчення показників прояву й розвитку самопізнання у всіх респондентів і окремо в групах обдарованих та звичайних підлітків, а також перевірки ефективності розвивальної програми (комп'ютерна програма SPSS Statistics 20).

Експериментальна база дослідження: дослідно-експериментальна робота здійснювалась упродовж 2012 – 2013 років на базі загальноосвітніх навчальних закладів різного типу м. Києва: гімназії «Оболонь» Оболонського району, СЗШ І-ІІІ ст. №160 Дарницького району, СШ І-ІІІ ст. №277 з поглибленим вивченням англійської мови Деснянського району; Івано-Франківської області Рожнятівського району: Небилівської та Сваричівської ЗОШ І-ІІІ ст. У дослідженні взяло участь 240 учнів сьомих, восьмих та дев'ятих класів віком 11-15 років.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що: *вперше* на основі аналізу теоретичних підходів дослідження проблеми (особистісний, гуманістичний, екзистенційний) подано авторське визначення понять «самопізнання», «розвиток

самопізнання», «обдарованість», «самопізнання обдарованих підлітків»; *розроблено* модель розвитку самопізнання обдарованих підлітків; *виокремлено* основні прийоми (самооцінка, самосприйняття, самоспостереження, самоаналіз, рефлексія) та механізми (перенесення, ідентифікація, інтеріоризація, вибірковість або селективність) самопізнання для виконання наукового задуму дослідження; *встановлено* та *обґрунтовано* механізм самопізнання обдарованих підлітків – диференційованість; *експериментально досліджено* психологічні особливості самопізнання обдарованих підлітків за такими критеріями: рівневою структурою, спрямованістю самопізнання, часовими особливостями, когнітивною структурою, локусом контролю, здатністю до самопізнання, розвитком рефлексивності, рівнем самоусвідомлення.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці комплексної діагностичної процедури дослідження психологічних особливостей самопізнання обдарованих підлітків та програми розвитку самопізнання обдарованих підлітків, які можуть бути використані шкільними психологами, педагогами у роботі з обдарованими підлітками. Результати проведеного теоретичного і експериментального дослідження можуть використовуватись у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів різного типу, у підготовці психологів вищих навчальних закладів при вивченні навчальних курсів «Вікова психологія», «Педагогічна психологія», «Психологія особистості», «Психологія розвитку», «Психологія обдарованості», а також у системі післядипломної психолого-педагогічної освіти, у діяльності психологічної служби та психолога-консультанта. На основі дослідження розроблені методичні рекомендації «Психологічні особливості розвитку самопізнання обдарованих підлітків», які можуть бути використані психологами й педагогами для супроводу самопізнання обдарованих підлітків та обдарованими підлітками з розвитку їх самопізнання.

Результати дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес загальноосвітніх закладів м. Києва, зокрема гімназії «Оболонь» Оболонського району (довідка № 29 від 25.02.2014 р.), СЗШ І-ІІІ ст. №160 Дарницького району (довідка № 166 від 27.02.2014 р.), Лисичанської ЗОШ І-ІІІ ст. №4 Луганської області (довідка № 78 від 28.02.2014 р.), Небилівської ЗОШ І-ІІІ ст. (довідка № 13 від 04.03.2014 р.) та Сваричівської ЗОШ І-ІІІ ст. (довідка № 21 від 14.03.2014 р.) Рожнятівського району Івано-Франківської області.

Особистий внесок здобувача в працях, написаних у співавторстві (наукові фахові статті, праці у виданнях іноземних держав та матеріалах конференцій), полягає у розробці програми тренінгу для інтелектуально обдарованих підлітків-учасників ICYS; описі системи комп'ютерного тестування та представленні результатів співвідношення рівня розвитку інтелекту й типу особистості; представленні результатів діагностики обдарованих учнів, перекладі основних матеріалів на англійську мову.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження доповідалися й отримали схвалення на наукових, науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – «Освіта та новітні освітні технології (Іспанія, м. Барселона, 2011 р.), «Сучасний погляд на

обдарованість та розвиток талантів» (м. Київ, 2011 р.), «Інновації в освіті: компетентнісний підхід до навчання» (АР Крим, м. Алушта, 2011 р.), «Науково-прикладні проблеми людського фактору та ергономіки (США, м. Сан-Франциско, 2012 р.), «Інноваційні технології та підходи до діагностики обдарованості: світовий досвід» (м. Київ, 2013 р.); *всеукраїнських* – «Освіта обдарованої та талановитої молоді – національна проблема», (м. Київ, 2011р.), «Теорія і практика креативного навчання обдарованих дітей» (м. Київ, 2011р.), «Вікові особливості формування інтелекту» (м. Київ, 2011р.), «Психолого-педагогічний супровід розвитку обдарованості особистості учня» (м. Івано-Франківськ, 2012 р.), «Теоретично-методичні засади дослідження динаміки структури інтелектуальних властивостей особистості обдарованих підлітків» (м. Київ, 2012 р.); *науково-практичних семінарах, засіданнях «круглих столів»* – «Психолого-педагогічне проектування особистісного та соціального розвитку учня» (АР Крим, м. Севастополь, 2011 р.), «Інтелектуальні здібності у структурі особистості старших підлітків як умова розвитку обдарованості» (м. Київ, 2012 р.), «Психолого-педагогічні особливості навчання та виховання інтелектуально обдарованих дітей» (м. Київ, 2012 р.), «Трансформація структури інтелектуальних якостей обдарованої особистості у підлітковому віці» (м. Київ, 2012 р.), «Професійне самовизначення як детермінанта особистісного розвитку інтелектуально обдарованих старшокласників» (м. Київ, 2013 р.), «Духовна культура педагога як умова розвитку інтелектуальної обдарованості старшокласників» (м. Київ, 2013 р.), а також на *засіданнях лабораторії психології особистості імені П.Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка, Вченої ради, Школи молодого ученого та науково-методичних семінарах* Інституту обдарованої дитини НАПН України.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковано у 15 наукових працях, з них 6 статей – у наукових фахових виданнях, 4 статті – у виданнях іноземних держав.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (219 найменувань, з них 20 – іноземною мовою) і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 209 сторінок. Основний зміст викладено на 156 сторінках. Робота містить 24 таблиці, 8 рисунків і 11 додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір наукової теми та її актуальність, сформульовано мету та завдання дослідження, визначено його об'єкт, предмет і методи, висвітлено наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи, наведено відомості про апробацію й впровадження отриманих результатів у практику, подано інформацію про структуру й обсяг дисертаційної роботи.

У першому розділі **«Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми самопізнання та обдарованості у підлітковому віці»** висвітлено теоретичні підходи до дослідження проблеми психологічних особливостей самопізнання обдарованих підлітків, з'ясовано психологічну суть понять «самопізнання», «обдарованість», «розвиток самопізнання», «самопізнання обдарованих підлітків»,

розглянуто психологічні особливості розвитку самопізнання в обдарованих підлітків, розроблено модель розвитку самопізнання обдарованих підлітків.

Загальнотеоретичними засадами дослідження проблеми самопізнання обдарованих підлітків виступили положення гуманістичного підходу, де акцент зроблено на індивідуальному розвитку людини на основі самоактуалізації її автономних рушійних сил (А. Маслоу, Г. Олпорт).

Аналіз наукової літератури свідчить, що у психології поняття «самопізнання» тісно пов'язане з такими поняттями: «свідомість» (С.Л. Рубінштейн, П.Р. Чамата, І.І. Чеснокова та ін.), «особистість як суб'єкт саморозвитку» (В.В. Давидов, В.Р. Міляєва, В.О. Моляко, В.О. Татенко), «самооцінка», «самоаналіз», «самосприйняття», «самоспостереження», «самооставлення», «самовизначення» (Н.І. Бігун, О.В. Киричук, В.Ф. Протасеня, Г.К. Радчук, О.П. Сергєєнкова, І.І. Чеснокова та ін.), «образ-Я» (М.Й. Боришевський, І.І. Чеснокова, В.І. Юрченко), «духовність» (О.І. Зеліченко, М.В. Михалкович, Е.О. Помиткін, М.В. Савчин). Самопізнання є початковою ланкою й основою існування та прояву свідомості, спрямованої на власне «Я». Рівні цієї свідомості визначені рівнями активності людини, яка одночасно є біологічним індивідом (організмом), соціальним індивідом та особистістю (В.В. Столін). До першого рівня відносяться описи зовнішності, темпераменту, різноманітних біологічних потреб. Другий рівень відображається через такі характеристики як здатність опановувати навколишній світ, оволодівати знаннями, вміннями, нормами і правилами поведінки. Третій рівень представлений особистісними характеристиками, а також судженнями, що відображають критичне сприйняття, прагнення до зміни себе або бачення способів саморегуляції.

У онтогенезі самопізнання розвивається завдяки аналізу власної поведінки та діяльності, який відбувається на основі порівняння своєї поведінки з поведінкою інших людей і оцінки цієї поведінки іншими людьми.

Опосередкованість самопізнання визначає можливість людини долати труднощі, які виникають у зв'язку з тим, що вона є одночасно і суб'єктом, і об'єктом пізнання (Т.М. Титаренко). Самопізнання, на думку автора, є процесом усвідомлення, що спрямований на дослідження суб'єктом пізнання себе, своєї діяльності, свого внутрішнього психічного змісту.

Однією з важливих характеристик самопізнання, від якої багато у чому залежить регулятивна функція свідомості, є рефлексивність як властивість психіки, що сприяє саморозвитку та самовдосконаленню особистості (А.В. Карпов).

Розглядаючи поняття «розвиток самопізнання», було встановлено, що процес розвитку розглядається вченими у двох аспектах: як стихійний процес кількісних і якісних змін та, як процес цілеспрямованого впливу. Перший аспект розвитку самопізнання пов'язаний з віковими, особистісними та індивідуальними особливостями людини. Другий аспект передбачає використання засобів впливу (способів виховання, розвивальних програм, тренінгів тощо) для досягнення мети.

Вивчення робіт, присвячених дослідженню проблеми обдарованості (І.Д. Бех, Д.Б. Богоявленська, І.С. Волощук, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, Л.І. Подшивайлова, В.В. Рибалка та ін.), показало, що обдарованість розглядається як інтегральне явище. Незважаючи на окремі відмінності у трактуванні цього

поняття, обдарованість передусім передбачає високий рівень розвитку здібностей людини, який дозволяє їй досягти особливих успіхів у певній діяльності. Не варто залишати поза увагою те, що обдарованість є даром, тож, іншими словами, вона є сукупністю природних задатків, які виступають однією з умов формування здібностей (Г.С. Костюк).

Основними функціями обдарованості, за В.О. Моляко, є максимальне пристосування до навколишнього середовища; знаходження рішення в усіх випадках, коли з'являються непередбачені проблеми, що вимагають творчого підходу.

Сучасний етап розробки проблеми обдарованості також характеризується створенням так званих факторних моделей обдарованості, серед яких є моделі як зарубіжних (Дж. Рензулі, Ф. Монкс, А. Танненбаум, П. Торренс та ін.), так і вітчизняних (В.О. Моляко, О.Л. Музика та ін.) учених. Модель обдарованості за Дж. Рензулі покладена в основу дисертаційного дослідження. Вона складається з трьох основних компонентів: 1) інтелектуальних здібностей 2) творчих здібностей; 3) мотивації як спрямованості, наполегливості особистості до певного виду діяльності.

За нашим робочим визначенням обдарованість є неповторною за поєднанням і особливостями розвитку системою високих інтелектуальних і творчих здібностей людини та мотивації до пізнання, що дозволяє їй досягти особливих успіхів у певній діяльності.

У процесі теоретичного аналізу психологічних особливостей самопізнання обдарованих підлітків було встановлено, що найважливішою особливістю особистості обдарованого підлітка, що пізнає себе, є швидкий розвиток самосвідомості завдяки спрямованості пізнання на себе, ранній прояв високої пізнавальної активності та допитливості. Обдарований підліток поглиблено вивчає самого себе, має нестабільну самооцінку, внутрішній локус контролю та особливу систему цінностей. Обдаровані підлітки у самопізнанні несхильні до конформізму; заглиблюються у філософські проблеми; часто мають внутрішні суперечності; характерною для них є потреба зайняти внутрішню позицію дорослої людини, яка припускає істотну перебудову особистості, спрямовану на те, щоб виробити власну нову ідентичність і спробувати знову відповісти на питання «Хто Я?» і «Який Я?». Найактуальнішою проблемою обдарованих підлітків є виявлення своїх справжніх інтересів (Ю.З. Гільбух, Є.І. Михайлова, Г.В. Олпорт, Д.І. Фельдштейн та ін.).

Аналіз джерел дає підставу визначити поняття «самопізнання обдарованих підлітків» як процес пізнання ними своїх сутнісних особливостей (свого «Я», власної діяльності, власного внутрішнього психічного змісту), що характеризується послідовністю дій для досягнення мети, а саме: відкриття себе, виявлення своїх якостей та можливостей і тих природних задатків, які шляхом самовиховання можуть бути перетворені в обдарування.

Розроблено модель розвитку самопізнання обдарованих підлітків (див. рис. 1). Вона відображає його фундаментальну психологічну особливість, яка полягає у тому, що рушійною силою самопізнання виступають суперечності між інтерперсональним та інтраперсональним вимірами здобуття підлітками знання про

себе та свої можливості. У обдарованих підлітків ці суперечності виявляються загостреними внаслідок посилення протягом перехідного періоду протилежностей у спрямованості інтерперсональних та інтраперсональних тенденцій: перші формують орієнтацію на соціокультурні стандарти ефективності індивіда (модель «бути, як всі»), другі – на оцінні схеми, вироблені під впливом індивідуальних особливостей та досвіду (модель «бути самим собою»). Природною є схильність індивіда до орієнтації на власне «Я». Однак вона зіштовхується із необхідністю пізнання себе у дзеркалі суспільних уявлень про ідеал нормативного суспільного індивіда. Ці суперечності породжують рух самопізнання і результати цього руху – знання про себе. Ключовим моментом у розвитку самопізнання обдарованих підлітків (і розвитку їхньої обдарованості) є перехід від інтерперсональної до інтраперсональної орієнтації. Цей перехід розпочинається всередині підліткового віку, відкриваючи водночас сензитивний період у розвитку самопізнання.

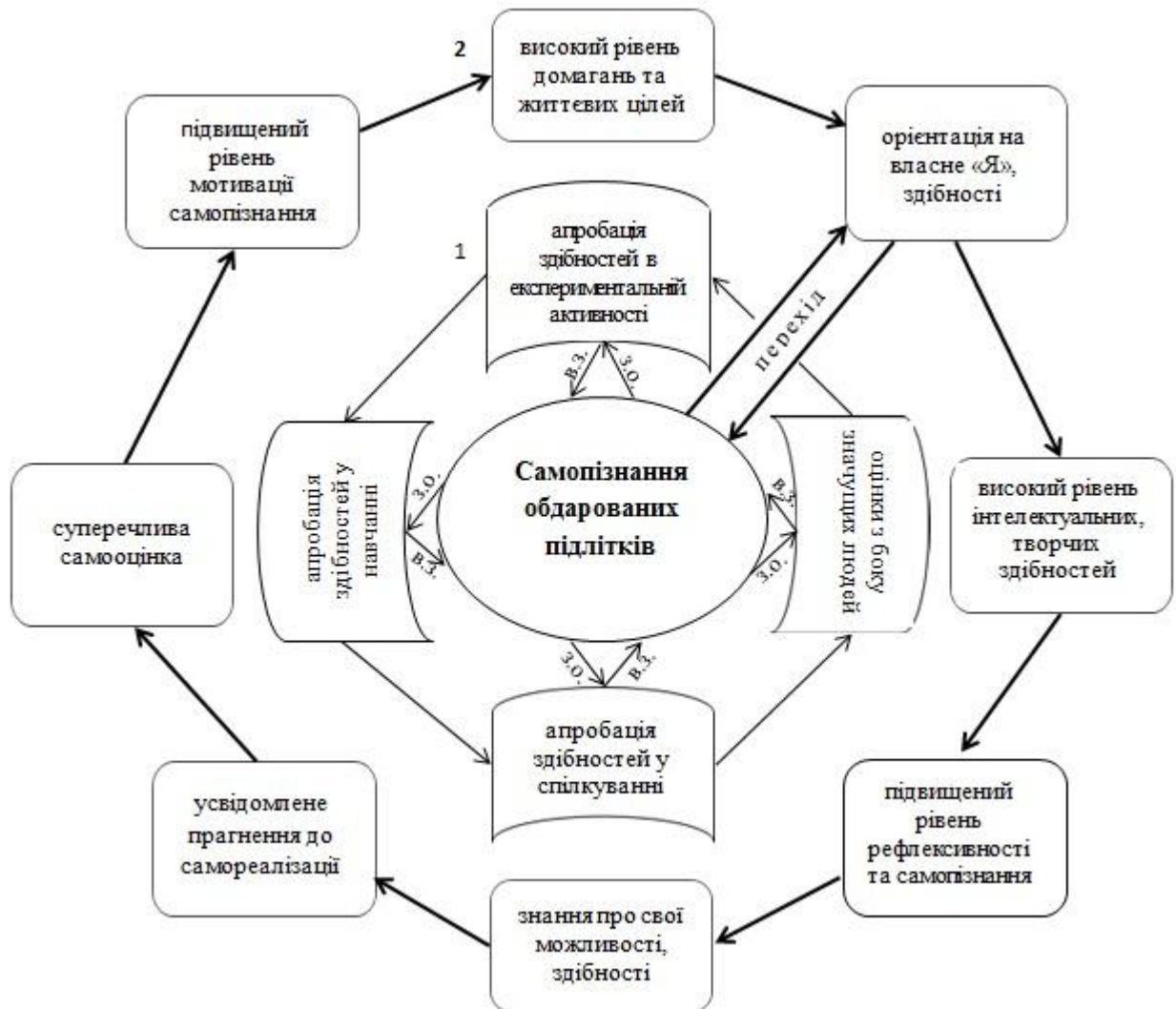

Рис. 1. Модель розвитку самопізнання обдарованих підлітків

Значний вплив на самопізнання здійснює обдарованість, визначення якої подано вище. Головною особливістю самопізнання саме обдарованих підлітків є

прагнення до орієнтації на власне «Я», пізнання своїх здібностей. Це спричиняє те, що в обдарованого підлітка формується підвищений рівень мотивації до самопізнання, яка сприяє, у свою чергу, виникненню у нього високого рівня домагань та життєвих цілей, орієнтації на образ «ідеального-Я» і в кінцевому підсумку – на власне «Я». Такі цілі за умови відповідної мотивації призводять до активізації рефлексивності та самопізнання підлітка. З допомогою рефлексії власного досвіду підліток має можливість відкрити власні здібності, обдарування. Далі йому необхідна можливість апробувати ці здібності та можливості (на цьому етапі доречною буде підтримка батьків, компетентного психолога або педагога). Як наслідок, за умови апробації своїх здібностей та можливостей, обдарований підліток отримує знання про них. Це сприяє формуванню позитивної самооцінки та обізнаності стосовно власного «Я». На цьому етапі мотивація до пізнання сприяє більш поглибленому пізнанню підлітком себе та своїх здібностей. Тому кожне наступне коло самопізнання відбувається на більш високому рівні. Коло, що позначене цифрою 1 – інтерперсональний вимір самопізнання «бути, як всі», те, що позначене цифрою 2 – інтраперсональний вимір «бути самим собою». «З.о.» – це запит на оцінку; «в.з.» – відповідь на запит. Усі стрілочки, що відходять від кола «самопізнання обдарованих підлітків» утворюють трикутники рефлексії, кожен з яких передбачає наявність «з.о.» та «в.з.».

Розроблена модель стала засадовою для емпіричного вивчення психологічних особливостей розвитку самопізнання обдарованих підлітків.

У другому розділі «**Емпіричне дослідження особливостей самопізнання обдарованих підлітків**» розкрито методичні засади вивчення особливостей розвитку самопізнання в обдарованих підлітків; представлено діагностичні методики; здійснено кількісний і якісний аналіз результатів констатувального експерименту щодо визначення особливостей розвитку самопізнання в обдарованих та звичайних підлітків.

Методологічною основою дослідження стали концепції В.В. Століна та І.І. Чеснокової щодо рівневої організації самопізнання. Для діагностичного дослідження було використано вісім методик.

У результаті дослідження рівня розвитку інтелекту (тест структури інтелекту Р. Амтхауера з комп'ютерної системи тестування, розробленої О.Ю. Буровим для оцінювання інтелектуальних особливостей учнів) та загальних творчих здібностей підлітків (методика визначення загальних творчих здібностей людини, модернізована М.С. Янцуром), їх було диференційовано за рівнями обдарованості:

- інтелектуально обдаровані підлітки, рівень розвитку інтелекту (IQ) яких складав вище 100 балів: 36 осіб (15% від загальної кількості опитаних).

- творчо обдаровані підлітки: 10% – високий рівень загальних творчих здібностей, 60% – середній рівень, 25% – низький рівень, 5% – дуже низький рівень.

Оскільки обдарованими є підлітки, які мають високий рівень розвитку здібностей, інтелекту та мають відповідну мотивацію до пізнання, то, шляхом математичного порівняння даних у табличному процесорі Excel, було розраховано перетин множин, які відповідають високому рівню розвитку загальних творчих здібностей та високому рівню IQ. Щодо мотиваційного компоненту, то до

дослідження залучалися лише підлітки, які хотіли взяти у ньому участь, тож мотивація до пізнання себе була у кожного, хто проходив тестування.

У результаті перетину множин, було отримано кількість підлітків, які є і високоінтелектуальними і здібними. Їх виявилося 9 осіб, що складає 3,75% від загальної кількості досліджуваних. Враховуючи зону найближчого розвитку за умови цілеспрямованого розвитку здібностей, до експериментальної групи обдарованих підлітків включені і ті, чії результати наближалися до високих. Таким чином, групу обдарованих підлітків склали 30 осіб.

Контент-аналіз результатів застосування методики самоопису дав можливість класифікувати змістові особливості самопізнання, виявити рівневу диференціацію змісту самопізнання, запропоновану В.В. Століним (див. табл.1).

Таблиця 1

Представленість рівнів самопізнання підлітків (у % від загальної кількості висловлювань для відповідної групи досліджуваних)

Рівні самопізнання	Підлітки				
	7 кл.	8 кл.	9 кл.	Обдаровані	Звичайні учні
Біологічний індивід	6,0	3,3	3,3	3,33	5,24
Соціальний індивід	51,5	46,0	36,5	33,33	53,33
Особистість	42,5	50,7	60,2	63,33	41,43

У таблиці відображені показники частоти (у відсотках від загальної кількості висловлювань для відповідної групи досліджуваних), з якою зустрічаються у нашій вибірці характеристики у відповідності до різних рівнів самопізнання.

Згідно з отриманими даними, можна говорити про вікову специфіку розвитку рівнів самопізнання. Від сьомого до дев'ятого класу зростає кількість висловлювань третього рівня (життєві плани, ставлення до себе) самопізнання і, навпаки, знижується кількість висловлювань першого (зовнішність, темперамент, біологічні потреби) та другого рівня (уміння, знання, норми, правила поведінки).

Подальший аналіз показав, що виявляються певні розбіжності залежно від належності підлітків до групи обдарованих чи звичайних учнів. Так, більш інтенсивно самопізнання в обдарованих учнів виражено на особистісному рівні, а у звичайних учнів – на рівні соціального індивіда.

На наступному етапі аналізу експериментальних даних розглядалася змістова сторона цих рівнів і проводився порівняльний аналіз результатів самоопису звичайних і обдарованих підлітків.

Аналіз результатів показав, що більш значущими характеристиками самопізнання для обдарованих дітей є: «пізнання власних прихованих якостей та здібностей» (11%), «бажання оцінити себе зі сторони» (9,5%), «пізнання свого таланту (9,1%), «пізнання своїх життєвих цілей, майбутнього» (7,5%). Досить високо ними оцінюються «власні недоліки і переваги» (5,6%), «пізнання власного

характеру» (4,6%). Рівною мірою представлені характеристики: «саморозуміння» (5,1%) та «пізнання своїх інтересів» (5,1%), «бажання дізнатися про ставлення до себе» (3,8%) та «бажання зрозуміти свій внутрішній світ» (3,8%). Слабко представлені такі характеристики самопізнання: «пізнання свого ставлення до інших» (0,5%), «навчитися керувати собою» (0,3%).

Для «звичайних учнів» більш значущими є «пізнання своїх життєвих цілей, майбутнього» (12,1%), «дізнатися про власний характер» (9,7%), «як я буду вести себе у тій або іншій ситуації» (7,9%), «дізнатися про ставлення до себе» (7,0%). Менш виражені: «пізнати власні приховані якості та здібності» (5,5%), «саморозуміння» (5,4%), «оцінити себе зі сторони» (5,1%), «пізнати власні недоліки та переваги» (5,1%), «дізнатися, наскільки добре я контактую з іншими людьми» (4,9%). Незначущими є такі характеристики як «пізнати, чим я відрізняюсь від інших» (0,5%), «не знаю, що для мене значить пізнати себе» (0,3%).

Таким чином, можна сказати, що *мотивація до самопізнання* вища у обдарованих учнів на відміну від звичайних учнів. Обдаровані підлітки більшою мірою орієнтовані на пізнання своїх здібностей, життєвих цілей, характеру, розуміння себе, вони готові до змін. Вважають процес самопізнання досить складним, але налаштовані на пізнання своїх здібностей.

Розглядаючи психологічні особливості самопізнання обдарованих та звичайних підлітків за результатами методики О.І. Красило «Що значить пізнати себе?», з допомогою критерію Краскела-Уолліса було виявлено, що достовірні відмінності у самопізнанні обдарованих підлітків полягають в тому, що вони надають перевагу власній думці та інтуїції (41,8%), для них найцікавіше вивчати внутрішній світ власної особистості (32,2%), пізнання себе для обдарованих учнів є складною, але цікавою роботою (55,7%). Узагальнений результат методики за О.І. Красило дозволяє дізнатися про змістову сторону здатності до самопізнання, де опитувані розподіляються на 5 груп. Серед обдарованих підлітків переважають ті підлітки, які відносяться до 4-ї групи. Вони схильні до вивчення психології. Їм важко зважитися на якусь практичну дію, тому що часто їх долає сумнів. Однак вони досягають високих результатів у спогляданні свого внутрішнього світу та в інтуїтивному розумінні суті людської психіки, її складності й суперечливості. Чутливість та уміння помічати найтонші рухи душі можуть поєднуватися у них з грубими помилками у побудові взаємин із іншими.

Ставлення до себе, свого минулого, теперішнього і майбутнього обдарованих підлітків та звичайних учнів досліджувалося за допомогою методики «Семантичний диференціал» Ч.Е. Осгуда.

Поняття «Я-минуле», «Я-теперішнє», «Я-майбутнє», «Я-рефлексивне» оцінюються обдарованими та звичайними учнями по-різному. Встановлено, що стосовно поняття «Я-рефлексивне» (очима інших) статистично значущих розбіжностей прослідковується мало. Це поняття оцінюється підлітками приблизно однаково. Показники семантичних параметрів (оцінка, сила, активність, емоційність) для обдарованих учнів у характеристиках «Я- минулого» та «Я-рефлексивного» не є провідними, вони, як показав факторний аналіз, надають суб'єктивну значимість «Я-майбутньому» та меншою мірою «Я-теперішньому».

Простежується також *когнітивний стиль* досліджуваних. Обдаровані підлітки вибирають когнітивно більш складні конструкції, що свідчить про їхню когнітивну складність на відміну від звичайних підлітків. Ці дані співпадають з результатами самоописів обдарованих підлітків, у яких вони теж використовували більш складні конструкції.

За результатами дослідження рівня розвитку рефлексивності (методика діагностики рефлексивності А.В. Карпова), обдаровані підлітки переважно мають середній рівень (53,3%) розвитку рефлексивності, хоча різниця у кількості підлітків, які мають середній і високий рівень (30,0%) розвитку рефлексивності незначна. Можна зробити висновок, що у них добре розвинені такі процеси самопізнання, як самосприйняття, самоспостереження, самоаналіз і, як результат, самоосмислення.

Можна також розцінити, що вони мають більш об'єктивні знання про себе, ніж звичайні підлітки, оскільки у звичайних підлітків середній рівень розвитку рефлексивності (42,9%) з домінуванням низького (39,5%) над високим (17,6%).

Для підтвердження зроблених висновків і отримання додаткової інформації щодо ціннісних орієнтацій обдарованих підлітків, було застосовано тест «Смисложиттєві орієнтації» (СЖО) Д.О. Леонтьєва. Обдаровані підлітки характеризується високим рівнем усвідомлення життя. У них більш виражені життєві цілі, що сприяє більш свідомому існуванню і формуванню часових перспектив. Однак своє теперішнє життя вони сприймають не дуже цікавим, менш емоційно насиченим і наповненим змістом. Як обдаровані, так і звичайні підлітки не повністю задоволені своїм минулим життям, оскільки вони отримали низькі бали за шкалою «результативність життя», що підтверджується результатами, отриманими за допомогою методики «СД» Ч.Е. Осгуда. Обдаровані підлітки мають уявлення про себе як про особистість, що здатна будувати власне життя у відповідності до своїх цілей, мають інтернальний локус контролю. Деяко занижені показники за шкалою «локус контролю – життя» у звичайних учнів.

Психологічні особливості самопізнання обдарованих підлітків з точки зору самоусвідомлення було виявлено за допомогою опитувальника «Оцінка самопізнання» М. Лешінські та Л. Кеїс. Серед опитаних (як серед обдарованих (70,0%), так і серед звичайних учнів (44,8%), але з різним ступенем виразності) переважають ті, хто можуть відчувати, що знають себе не так добре, як би їм хотілося. Є більш впевненими і безпечнішими у певних сферах життя, ніж інші. Вони хочуть мати чітке бачення власного життя і конкретні цілі, щоб досягти своєї мети. Їм властива деяка нерішучість через відсутність чіткого бачення свого майбутнього. Це збігається з результатами за тестом СЖО, де домінуючим виявився фактор «результативність життя або задоволеність самореалізацією», а не «самовизначення (мети у житті)», тобто орієнтація на майбутнє. Підлітки прагнуть змін і отримання нового досвіду.

Результати констатувального експерименту засвідчили, що обдаровані підлітки орієнтовані на пізнання своїх здібностей, життєвих цілей, розуміння себе, вони готові до змін. Вважають процес самопізнання досить складним, але налаштовані на пізнання своїх здібностей, що було враховано у формульованому експерименті.

Узагальнивши теоретичний досвід дослідників та зіставивши його з результатами проведеного експериментального дослідження, було виділено ще один психологічний механізм самопізнання саме обдарованих підлітків – механізм диференційованості. Цей механізм пов'язаний з високими інтелектуальними здібностями обдарованих підлітків та визначається різнобічністю їх поглядів, складністю й багатомірністю сприйняття ними себе.

У третьому розділі **«Розвиток самопізнання обдарованих підлітків»** представлено теоретичне обґрунтування формульованого експерименту, його змістові та процесуальні аспекти, проаналізовано його результати, представлено методичні рекомендації для психологів і педагогів щодо супроводу розвитку самопізнання в обдарованих підлітків та описано способи ефективного самопізнання й засоби сприяння цьому процесу для обдарованих підлітків.

З наукової літератури відомо, що часто обдарованість втрачається під час переходу від дитинства до дорослості, але, якщо у підлітковому віці, долаючи наслідки підліткової кризи (невпевненості у собі, своїх силах), здійснювати підтримку розвитку обдарованості шляхом розвитку самопізнання, то є всі шанси виплекати істинну обдарованість.

Розроблена програма розвитку самопізнання обдарованих підлітків будувалася на таких положеннях: формування пізнавальної самостійності; врахування оцінки з боку оточуючих; спрямованість на підвищення самооцінки; спрямованість на виявлення прихованої обдарованості; актуалізація потреби у саморозвитку та самовихованні; стимуляція внутрішньої позиції дорослої людини; орієнтація на розвиток духовних цінностей; розвиток інтересу до інтроспективного аналізу; розвиток рефлексивності; орієнтація на пізнання себе через іншого. Програма містить теоретичний, діагностичний та тренінговий компоненти, розрахована на 16 занять по 45 – 60 хв. Мета програми полягала в організації розвивальних занять для обдарованих підлітків. Програмою передбачено як фронтальні (міні-лекції та бесіди, вправи та ігри), так і індивідуальні (індивідуальний пошук інформації, результати самоописів, тестів, заповнення бланків для виконання тренінгових завдань) форми роботи.

Для встановлення ефективності формульованого експерименту було проведено повторне тестування обдарованих підлітків в експериментальній та контрольній групах.

За результатами повторної діагностики, було встановлено, що після проведення розвивальних занять в обдарованих підлітків з експериментальної групи підвищився рівень самоусвідомлення та рефлексивності (що є статистично значущим результатом за критерієм χ^2 Пірсона). Нижче представлена динаміка показників опитувальника «Оцінка самопізнання» М. Лешінскі та Л. Кеїс й методики діагностики рефлексивності А.В. Карпова у результаті проведення формульованого експерименту (Таблиця 2). Результати тестування обдарованих підлітків з контрольної групи не мають суттєвих змін. Отримані результати за рівнем самоусвідомлення свідчать про те, що серед обдарованих підлітків експериментальної групи на 30% зросла кількість тих, хто у цілому знає себе досить добре, але може сумніватися з приводу деяких аспектів самопізнання. Їм варто

розвивати ті сфери, у яких вони менш впевнені, і працювати над побудовою чітких цілей на майбутнє. Зросла також кількість обдарованих підлітків, які дуже добре знають себе, впевнені у своїх здібностях, мають свідоме ставлення до себе.

Таблиця 2

Динаміка показників рівня самоусвідомлення та рефлексивності обдарованих підлітків (у %)

Самоусвідомлення				
Бали	Експериментальна група		Контрольна група	
	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз
113 – 150	10,0	3,3	16,7	16,7
75 – 112	70,0	30,0	60,0	56,6
38 – 74	13,3	43,3	13,3	16,7
0 – 37	6,7	23,4	10,0	10,0
Рефлексивність				
Стени	Експериментальна група		Контрольна група	
	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз
від 7 стенів	30,0	56,7	36,7	43,3
від 4 до 7 стенів	53,3	33,3	43,3	40,0
менше 4-х стенів	16,7	10,0	20,0	16,7

Кількість обдарованих підлітків в експериментальній групі з високим рівнем розвитку рефлексивності зросла на 26,7%. Це означає, що поглибилося осмислення обдарованим підлітком власного досвіду, знань про себе, свої здібності, що сприяє саморозвитку та самовдосконаленню особистості. Відбулися також невеличкі зрушення у бік підвищення розвитку рефлексивності обдарованих підлітків у контрольній групі, але вони не суттєві.

Як засвідчує повторне тестування обдарованих підлітків експериментальної групи та порівняння його результатів з даними контрольної групи, в обдарованих підлітків, які приймали участь у розвивальних заняттях, підвищився інтерес до себе та своїх здібностей, зріс рівень самоусвідомлення, рефлексивності саме завдяки застосуванню розробленої програми розвитку самопізнання обдарованих підлітків.

Результати формуального експерименту вказують на здатність переважної більшості обдарованих підлітків до систематичної роботи з самопізнання, до розкриття власного когнітивного потенціалу. Після розвивальних занять обдаровані підлітки починають усвідомлювати свої внутрішні спонукання, прагнення, джерела власної активності.

Експериментальне доведення ефективності розробленої програми та статистично вірогідне підвищення рівня розвитку рефлексивності та самоусвідомлення у обдарованих підлітків експериментальної групи вказує на

можливість і необхідність впровадження програми розвитку самопізнання обдарованих підлітків у роботу шкільних психологів та педагогів.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і запропоновано новий погляд на наукову проблему розвитку самопізнання в обдарованих підлітків, що виявляється у розкритті сутності і особливостей цього феномена, побудові його теоретичної моделі, визначенні психологічних особливостей та рівнів його розвитку, розробці і апробації програми розвитку самопізнання обдарованих підлітків з метою сприяння усвідомленню ними своїх здібностей.

1. Визначено базові поняття і основні теоретичні підходи дослідження проблеми психологічних особливостей самопізнання обдарованих підлітків. «Самопізнання» трактується як основа існування та прояву свідомості, спрямованої на власне «Я», пізнання себе. «Розвиток самопізнання» розглядається як стихійний процес кількісних та якісних змін і як процес цілеспрямованого впливу на самопізнання. «Обдарованість» визначається як неповторна за поєднанням і особливостями розвитку система високих інтелектуальних і творчих здібностей людини та мотивації до пізнання, що дозволяє їй досягти особливих успіхів у певній діяльності. «Самопізнання обдарованих підлітків» – це процес пізнання ними своїх сутнісних особливостей (свого «Я», власної діяльності, внутрішнього психічного змісту), що характеризується послідовністю дій для досягнення мети, а саме: відкриття себе, виявлення своїх якостей та можливостей і тих природних задатків, які шляхом самовиховання можуть бути перетворені в обдарування. З позиції особистісного підходу розвиток самопізнання вимагає створення комфортних умов для ефективного набуття кожним підлітком свого власного досвіду, прояву ініціативи, творчості тощо. У гуманістичному підході самопізнання спрямоване на актуалізацію внутрішнього потенціалу особистості з метою досягнення нею вищого рівня усвідомленості й свободи. Екзистенційний підхід акцентує увагу на залежності самопізнання особистості від суто людського прагнення знайти сенс життя. Самопізнання стає можливим лише тоді, коли особистість водночас є і суб'єктом, і об'єктом пізнання, а сензитивним періодом для такої діяльності виступає період підліткового віку. Воно формується і розвивається, починаючи з пізнання інших людей через усвідомлення цього процесу до пізнання самого себе. Серед основних способів самопізнання виокремлюються такі: самооцінка, самосприйняття, самоспостереження, самоаналіз, рефлексія. Виявлено, що найважливішими психологічними механізмами самопізнання є: перенесення, ідентифікація, інтеріоризація, вибірковість (селективність), виокремлено механізм самопізнання саме обдарованих підлітків – диференційованість, що пов'язаний з високими інтелектуальними здібностями обдарованих підлітків та визначається різнобічністю їх поглядів, складністю й багатомірністю сприйняття ними себе.

Самопізнання має рівневу структуру. Один із варіантів поділу на рівні розвитку самопізнання було використано для експериментального дослідження: перший рівень (біологічний індивід) – пізнання себе через різноманітні форми співставлення

себе з іншими людьми («Я – інший»); другий рівень (соціальний індивід) передбачає наявність певною мірою сформованих уявлень про своє «Я» (аутокомунікація «Я – Я»); третій рівень (особистість) характеризується осмисленням великої кількості одиничних конкретних «образів-Я» (внутрішня комунікація «Я – Я»; «Я – ідеальне Я»).

Визначено, що найважливішою особливістю особистості обдарованого підлітка, який пізнає себе, є швидкий розвиток самосвідомості завдяки спрямованості пізнання на себе та інших, особлива система цінностей, суперечлива (нестабільна) самооцінка. Обдаровані підлітки переважно мають внутрішній локус контролю, несхильні до конформізму, заглиблюються у філософські проблеми, характерною для них є внутрішня потреба зайняти позицію дорослої людини. Найактуальнішою проблемою обдарованих підлітків є виявлення своїх справжніх інтересів.

2. Розроблено модель розвитку самопізнання обдарованого підлітка, фундаментальною психологічною особливістю якого є суперечності між інтерперсональним та інтраперсональним вимірами здобуття ним знань про себе та свої можливості, що виступають рушійною силою цього процесу. Психологічні особливості розвитку самопізнання обдарованого підлітка в рамках інтерперсонального виміру породжуються такими соціально-психологічними явищами як: оцінка підлітка (його поведінки, здібностей тощо) з боку значущих людей; апробація ним власних здібностей у спілкуванні, навчанні, експериментальній активності. Перехід на інтраперсональний вимір відбувається завдяки появі орієнтації підлітка на власне «Я» та розвитку інтелектуальних, творчих здібностей; підвищенню рефлексивності та самопізнання; появі знань про свої можливості, здібності, що спричиняє усвідомлене прагнення до самореалізації. Суперечлива самооцінка сприяє підвищенню мотивації до самопізнання та визначає високий рівень домагань та життєвих цілей. Зворотній перехід відбувається тоді, коли обдарований підліток повертається до апробації власних здібностей і знань, орієнтуючись на соціокультурні стандарти ефективності індивіда.

3. Експериментально встановлено психологічні особливості самопізнання в обдарованих та звичайних підлітків. Прослідковуються відмінності у розвитку самопізнання у залежності від рівня розвитку інтелекту та здібностей обдарованих та звичайних підлітків. Найбільш інтенсивно самопізнання розвинене в інтелектуально обдарованих підлітків з середніми та високими показниками сформованості загальних творчих здібностей.

Визначено психологічні особливості самопізнання обдарованих підлітків за такими критеріями: за спрямованістю самопізнання – пізнання власних прихованих якостей та здібностей, бажання оцінити себе зі сторони, пізнання свого таланту, пізнання своїх життєвих цілей, майбутнього; за часовими особливостями – орієнтація на теперішнє, спрямованість у майбутнє; за когнітивною структурою – когнітивна складність; за локусом контролю – інтернальний локус контролю; за рівневою структурою – особистісний рівень; за здатністю до самопізнання – нерішучість, розвинена інтуїція, чутливість; за розвитком рефлексивності – середній рівень; за рівнем самоусвідомлення – знають себе не досить добре.

4. Розроблено та апробовано програму розвитку самопізнання обдарованих підлітків. Мета програми полягає в організації розвивальних занять з самопізнання для обдарованих підлітків. Програма складається з міні-лекцій, вправ, ігор та завдань, які спрямовані на підвищення в обдарованих підлітків самооцінки, виявлення прихованої обдарованості, формування способів самопізнання, саморефлексії, самовдосконалення.

Впровадження програми розвитку самопізнання у навчально-виховний процес дало позитивну динаміку, яка засвідчила підвищення рівня самоусвідомлення та рефлексивності обдарованих підлітків експериментальної групи. Підвищилася активність самопізнання обдарованих підлітків, рівень усвідомлення себе та власних здібностей, що призводить до реалізації обдарованості.

5. Розроблено методичні рекомендації для психологів і педагогів щодо супроводу самопізнання обдарованих підлітків та для самих обдарованих підлітків з розвитку їх самопізнання. Акцентується увага на ефективності самовиховання й пропонуються способи сприяння цьому процесу. Для організації тренінгів з розвитку самопізнання обдарованих підлітків представлено ігри, вправи та завдання, що стимулюють пізнання себе та власних здібностей.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми, зокрема подальшого науково-психологічного вивчення потребують питання особливостей розвитку самопізнання обдарованих дітей на інших етапах онтогенезу, врахування гендерних аспектів у розвитку самопізнання тощо.

Список опублікованих праць за темою дисертації

1. Плаксенкова І.О. Духовне виховання як важливий соціально-психологічний аспект формування інтелектуального потенціалу особистості / І.О. Плаксенкова // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика : зб. наук. праць. – №4. – 2010(4) – К.: Інформаційні системи, 2010. – С. 26 – 32.

2. Плаксенкова І.О. Інтелектуальний розвиток обдарованого учня з точки зору зарубіжного досвіду / І. О. Плаксенкова // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика : зб. наук. праць. – №5. – 2011 (5). – К.: Інформаційні системи, 2011. – 325 с. – С. 182 – 187.

3. Плаксенкова І.О. Особливості психолого-педагогічного супроводу самопізнання обдарованих підлітків / І.О. Плаксенкова // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика : зб. наук. праць. – №6. – 2011 (6). – К.: Інформаційні системи, 2011. – С. 20 – 25.

4. Якімова І.О. Розвиток самопізнання обдарованих підлітків (рекомендації для психологів та педагогів) / І. О. Якімова // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика : зб. наук. праць. – №2 (11). – 2013 / І.С. Волощук (головний редактор) та інші. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2013. – 192 с. – С. 111 – 117.

5. Плаксенкова І.О. Діагностика інтелектуальних якостей обдарованих підлітків: результати та прогноз / О.Ю. Буров, Н.Д. Вінник, І.О. Плаксенкова, М.А. Перцев, Ю.М. Черняк // Освіта та розвиток обдарованої особистості : щомісячний науково-методичний журнал. – № 1(8)/01/2013. – К.: Інститут обдарованої дитини. – 2013. – С. 48 – 52.

6. Якимова І.О. Розвиток рефлексивних умінь обдарованих підлітків на шляху до самопізнання / І. О. Якимова // Освіта та розвиток обдарованої особистості : щомісячний науково-методичний журнал. – № 7(14)/07/2013. – К.: Інститут обдарованої дитини. – 2013. – С. 61 – 63.

7. Plaksenkova I. Optimization of Gifted and Talented Students' Activity: Cognitive and Organizational View / I. Plaksenkova, O. Burov, V. Kamyshyn, M. Pertsev // *Advances in Social and Organizational Factors* / edited by Peter Vink. – CRC Press, 2012. – P. 329 – 335.

8. Якимова І.О. Програма розвитку самопізнання обдарованих підлітків / І.О. Якимова // *Edukacja, wychowanie, praca socjalna (ukrainsko-polskie refleksje teoretyczne)*. – Rzeszow, 2013. – S. 86 – 91.

9. Якимова І.А. Тренінг розвитку самопізнання одарених підлітків / І.А. Якимова // *Матеріали міжнародної заочної науково-практичної конференції [«Педагогіка і психологія: проблеми і рішення»]*, (Новосибірськ, 29 квітня 2013 г.). – Новосибірськ: Изд. «СибАК». – 2013. – 176 с. – С. 163 – 168.

10. Plaksenkova I. The psychological and language training for young scientists taking part in ICYS (International Conference of Young Scientists) / N. Polikhun, I. Plaksenkova [Електронний ресурс] // *Materials of the 3rd annual International Conference on Education and New Learning Technologies*. – Barcelona (Spain). – 4th – 6th of July. – 2011. – Режим доступу до тез: <http://library.iated.org/view/POLIKHUN2011PSY>

11. Плаксенкова І.О. Проблема самопізнання у психології та педагогіці / І.О. Плаксенкова // *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Створення регіональної організаційно-методичної моделі педагогічного супроводу обдарованої учнівської молоді»]*, (Харків 16 –17 листопада 2011 р.). – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України. – 2011. – 356 с. – С. 192 – 197.

12. Плаксенкова І. О. Особистісно-креативний підхід як один із підходів до розвитку самопізнання обдарованих учнів / І.О. Плаксенкова // *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Психолого-педагогічний супровід розвитку обдарованості особистості учня»]*, (Івано-Франківськ, 23 –25 лютого 2012 р.). – К.: ТОВ «Інфорсаційні системи». – 2012 – 324 с. – С. 212 – 216.

13. Плаксенкова І.О. Обґрунтування моделі розвитку самопізнання обдарованих підлітків / І.О. Плаксенкова // *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції [«Обдаровані діти – інтелектуальний потенціал держави»]*, (Гаспра, АР Крим, 25 – 29 вересня 2012 р.). – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України. – 2012. – 400 с. – С. 222 – 230.

14. Плаксенкова І.О. Система комп'ютерного тестування здатності до окремих видів інтелектуальної діяльності / О.Ю. Буров, В.В. Русова, І.О. Плаксенкова, М.А. Перцев, С.О. Галкін // *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції [«Обдаровані діти – інтелектуальний потенціал держави»]*, (Алушта, 21 – 25 вересня 2011 р.). – К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України. – Ч.1. – 2011. – 330 с. – С. 12 – 17.

15. Якимова І.О. Психологічні особливості розвитку самопізнання обдарованих підлітків : *Методичні рекомендації* / І.О. Якимова. – К. : Інститут обдарованої дитини. – 2014. – 24 с.

АНОТАЦІЇ

Якимова І. О. Психологічні особливості розвитку самопізнання в обдарованих підлітків. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2014.

Дисертація присвячена дослідженню психологічних особливостей розвитку самопізнання в обдарованих підлітків. На основі теоретичного аналізу обґрунтовано модель розвитку самопізнання обдарованих підлітків.

Експериментально виявлено психологічні особливості самопізнання в обдарованих підлітків. Визначено рівні (біологічний індивід, соціальний індивід, особистість) та критерії (за спрямованістю, часовими особливостями самопізнання, когнітивною структурою, локусом контролю, рівневою структурою, здібністю до самопізнання, розвитком рефлексивності, рівнем самоусвідомлення) розвитку самопізнання обдарованих підлітків. Обґрунтовано, розроблено та апробовано програму розвитку самопізнання обдарованих підлітків. Ефективність програми доведено позитивною динамікою підвищення рівня рефлексивності та самоусвідомлення обдарованих підлітків. На основі результатів дослідження розроблено методичні рекомендації для педагогів, психологів та обдарованих підлітків, спрямовані на активізацію самопізнання обдарованих підлітків.

Ключові слова: самопізнання, обдарованість, розвиток самопізнання, психологічні особливості самопізнання обдарованих підлітків, підлітковий вік, програма розвитку самопізнання обдарованих підлітків.

Якимова И. А. Психологические особенности развития самопознания у одаренных подростков. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Киевский университет имени Бориса Гринченка, Киев, 2014.

Диссертация посвящена исследованию психологических особенностей развития самопознания у одаренных подростков. На основе теоретического анализа уточняется содержание понятий «самопознание», «одаренность», «развитие самопознания», «самопознание одаренных подростков»; обоснована модель развития самопознания одаренных подростков.

Экспериментально выявлены психологические особенности развития самопознания у одаренных подростков. Определены уровни (биологический индивид, социальный индивид, личность) и критерии (за направленностью самопознания – познание собственных скрытых качеств и способностей, желание оценить себя со стороны, познание своего таланта, познание своих жизненных целей, будущего; за временными особенностями – ориентация на прошлое (результат), настоящее (процесс), будущее (цели); за когнитивной структурой – когнитивная простота / сложность; за локусом контроля – интернальный / экстернальный локус контроля; за уровневой структурой – биологический индивид,

социальный индивид и личность; за способностью к самопознанию – пять типов; за развитием рефлексивности – низкий, средний и высокий уровни; за уровнем самоосознания – четыре типа) развития самопознания одаренных подростков.

На основании экспериментального исследования выделено механизм самопознания одаренных подростков – дифференцированность.

Обоснована, разработана и апробирована программа развития самопознания одаренных подростков. Эффективность программы доказана положительной динамикой повышения уровня рефлексивности и самоосознания одаренных подростков.

На основе результатов исследования разработаны методические рекомендации для педагогов, психологов и одаренных подростков, направленные на активизацию самопознания одаренных подростков. Подчеркивается эффективность самовоспитания и саморазвития, предлагаются способы содействия этому процессу. Для организации тренингов по развитию самопознания одаренных подростков представлены игры, упражнения и задания, стимулирующие познание себя и собственных способностей.

Ключевые слова: самопознание, одаренность, развитие самопознания, психологические особенности самопознания одаренных подростков, подростковый возраст, программа развития самопознания одаренных подростков.

Iakymova I. O. Psychological characteristics of gifted adolescents' self-knowledge development. – As a manuscript.

Dissertation for the degree of candidate of psychological sciences, specialty 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – Kyiv University named after Borys Grinchenko, Kiev, 2014.

The dissertation is devoted to the research of psychological characteristics of gifted adolescents' self-knowledge development. On the basis of theoretical analysis the model of gifted adolescents' self-knowledge development is proved.

The psychological peculiarities of gifted adolescents' self-knowledge development are experimentally identified. The levels (biological individual, social individual, personality) and the criteria (orientation, temporal characteristics, cognitive structure, direction of self-knowledge) of gifted adolescents' self-knowledge development are defined.

The program of gifted adolescents' self-knowledge development is grounded, developed and tested. The effectiveness of the program is proved by the positive dynamics of gifted adolescents' reflexivity and self-awareness enhance.

Based on the results of the research the recommendations for educators, psychologists and students aimed at gifted adolescents' self-knowledge activation are developed.

Keywords: self-knowledge, giftedness, self-knowledge development, psychological peculiarities of adolescents' self-knowledge development, adolescence, program of gifted adolescents' self-knowledge development.